

**NİZAMİ YARADICILIĞINDA MUSIQİ SƏNƏTİ:
ARAŞDIRMALAR VƏ MÜLAHİZƏLƏR**

**MUSIC ART IN NIZAMI'S ACTIVITY: RESEARCHES
AND CONSIDERATIONS**

**МУЗЫКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО В ТВОРЧЕСТВЕ
НИЗАМИ: ИССЛЕДОВАНИЯ И СООБРАЖЕНИЯ**

Tahirə VƏLİYEVƏ
AMEA Folklor İnstitutu
tahire.ss20@gmail.com

Summary

Nizami Ganjavi, better known as a poet and a thinker, can also be characterized as a scientist with encyclopedic knowledge. It is not a secret that in his activity there were interesting ideas about all the fields of science. His rich heritage is a rich source of information in the true sense of the word for researchers who are interested in the fields of public, nature, technical and even humane science, exploring the history of these fields of science. One can say without hesitation that one of such fields of science is music-study. It is no coincidence that Nizami's poems were not out of the attention of musicologists and experts looked through these poems as a valuable resource in studying the musical culture of the period. It is necessary to mention the names of some researchers such as Afrasiyab Badalbayli, Gubad Gasimov, Sevda Gurbanaliyeva, Ahmed Isazade, Babek Gurbanov, Rauf Ismayilzade, Alla Bayramova, Rashid Shafag and Saadat Abdullayeva.

Nizami's poetry is such an inexhaustible source that, no matter how many years have passed, researchers will discover new ideas that have not been mentioned so far in his heritage and contribute new works to regularization and music-study.

In this article it is said about the information related to Nizami Ganjavi's "Khamsa", as well as instruments in some lyrical poems, musical assemblies, musicians and dance performers are informed

about, poet's views on music, ethic-aesthetic thoughts are interpreted, some musical terms are clarified.

Key words: Nizami Ganjavi, music, folklore, “barbat”, “chang”, saz, “jure”, dance, “bam”, “zil”

Резюме

Низами Гянджеви, известного поэта и мыслителя, также можно охарактеризовать как ученого с энциклопедическими знаниями. Не секрет, что в своем творчестве он представил интересные мысли во всех областях науки. Его творческое наследие является богатым источником информации для исследователей, интересующихся социальными, естественными, техническими и гуманитарными науками, изучающими историю этих наук. Можно с уверенностью сказать, что одна из таких дисциплин – музыковедение. Неслучайно стихи Низами не ускользнули от внимания музыковедов, и специалисты считали стихи поэта ценным источником в изучении музыкальной культуры того времени. В первую очередь следует упомянуть таких исследователей, как Афрасияб Бадалбейли, Губад Гасымов, Севда Гурбаналиева, Ахмед Исазаде, Бабек Гурбанов, Рауф Исмаилзаде, Алла Байрамова, Рашид Шафаг и Саадат Абдуллаева.

Поэзия Низами – такой неисчерпаемый источник, что даже годы спустя исследователи, несомненно, внесут новые произведения в изучение порядка, а также музыковедение, обнаружив ранее невысказанные идеи в его наследии.

В статье представлена информация об инструментах в «Хамсе» Низами Гянджеви, а также некоторые лирические стихи, музыкальные собрания, музыканты и танцоры, комментарии к взглядам поэта на музыку, этические и эстетические взгляды, уточняются некоторые музыкальные термины.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, музыка, фольклор, барбат, чанг, саз, джура, танец, бам, зил

Folklorşünas alimlər Nizami Gəncəvinin, demək olar ki, bütün əsərlərində şifahi xalq yaradıcılığından, folklor süjet, motiv və obrazlarından böyük sənətkarlıqla bəhrələndiyini çoxdan

sezmiş, xalqın min illər boyu yaratdığı söz xəzinəsindən yeni-yeni incilər arayıb onun özünə qaytardığını qeyd etmişlər. Bu mövzu alimləri daim düşündürmüş, diqqət mərkəzində saxlamış, bu mövzuda geniş araşdırmalar aparılmış, onun forma və xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, onlarla kitablar, yüzlərlə məqalələr yazılmışdır (*Araslı Həmid. Nizami və yaradıcılığı. Ədəbiyyat qəzeti, 1939, may, 25; Araslı Həmid. Müqəddimə. "Nizami əsərlərinin el variantları" kitabında. Toplayanları: H.Əlizadə, M.H.Təhmasib. Bakı, Azər nəşr, 1941; Araslı Həmid. Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərbi-məsəlləri, SSRİ EA Azərbaycan filialının Xəbərləri, № 8, avqust, EA AzF Nəşriyyatı, 1942; Araslı Həmid. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Nizami (məqalələr məcmuəsi), Bakı, 1947; Ramazan Qafarlı. Nizami poeziyasında məkan, zaman və kəmiyyət vəhdəti: dini-mifoloji düşüncə kontekstində // Nizami Gəncəvi və folklor, Bakı, "Nurlan", 2013, s. 16-36; Ramazan Qafarlı. məhəbbət ideali: mif, əfsanə, yoxsa gerçəklik? // Nizami Gəncəvi və folklor, Bakı, "Nurlan", 2013b, s. 37-67; Seyfəddin Rzasoy. Nizami Gəncəvinin milli və ədəbi kimliyi haqqında // Nizami Gəncəvi və folklor, Bakı, "Nurlan", 2013, s. 7-15 və s.). "Lakin Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı elə bir dəryadır ki, onu qarış-qarış gəzən bir qəvvas min birinci dəfə də ora baş vuranda təzə incilər tapa bilir. Başqa sözlə, Nizami yaradıcılığı gəzməklə hər künc-bucağını görmək mümkün olmayan bir dəryadır" (1, s. 86). Bu dəryanın içində xalq təbabətindən (2) tutmuş xalq musiqisinə qədər (*Гурбаналиева С. Низами» Гянджеви и музыкальная культура Азербайджана (взаимодействие литературы и музыки по проблеме с подключением). Баку, Издание АН Азерб., 1994; Гурбаналиева С. Музыкальный мир Низами Гянджеви. Киев, Автограф, 2009; Гурбаналиева С. Музыка в поемах Низами Гянджеви. Баку, Право, 2012. Исазаде А., Гурбанов Б. Низами и музыка Баку, Наука, 1986; Мамедов А. Взаимодействие с музыкой азербайджанской поэзии проблемы с подключением. Докторская диссертация, Баку, 1972; Гур-**

баналиева С., 1994, 2009, 2012; Исзаде А., Гурбанов Б., 1986; İsmayılzadə, 2001; Kazımova L., 2012; Байрамова А., 2014; Мамедов А., 1972; Bünyadov T., 1975; Гаджиев А., 1980; Насиуев А., 2000; Bünyadova Ş., 1992; Əhmədov Ə., 1992). son dərəcə önəmli məlumatlar yatmaqdadır.

Tanınmış musiqişünas alim Səadət Abdullayeva özünün “Nizamidə musiqi, musiqidə Nizami” adlı monoqrafiyasının “Nizami dövründə musiqi sənəti” adlı II fəslində şairin əsərlərində xalqımızın musiqi mədəniyyəti ilə bağlı məlumatları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

Musiqi məkanı

Çalğı alətləri

Musiqi və rəqs ifaçıları

Musiqili səhnələr

Mahnılar

Muğamlar (3, s. 146-196).

Alimin yazdığına görə, Nizami Gəncəvinin əsərlərində musiqinin əksi məsələlərinə ilk dəfə XX əsrin 40-cı illərində görkəmli bəstəkar, dirijor, musiqişünas, publisist və ictimai xadim Əfrasiyab Bədəlbəyli toxunmuşdur. Rus dilində “Nizami musiqi haqqında və musiqidə” adı ilə yazılan işin əlyazması Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində (*Fond № 595, siyahı I, № 113 // Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, 1947, s. 28-95*) saxlanılır. Tədqiqat işində Nizaminin musiqi dünyası, poemalarında verilən musiqi səhnələri və çalğı alətləri şərh olunur.

S.Abdullayeva bildirir ki, akademik Bəkir Nəbiyev I “Muğam aləmi” Beynəlxalq Elmi Simpoziumunda (Bakı, 2009) etdiyi məruzədə Nizami Gəncəvinin ilk dəfə poeziyada muğamı ifadə etdiyini göstərmiş, müğənninamələrdə adı çəkilən “Muğam” havasının muğamla bağlılığı fərziyyəsini önə çəkmişdir. Bundan başqa, Teymur Kərimli III “Muğam aləmi” Beynəlxalq Elmi Simpoziumunda (Bakı, 2013) etdiyi məruzədə (“Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında musiqi alətlərinin bədii təqdimi”) şai-

rin əsər yazmasını çalğı alətində ifaya bənzədir, onun, yeri gələndə, antropomorfik səciyyə daşıyaraq iki sevgilinin məhəbbət carçısına çevrildiyini qeyd edir (3, s. 23-24).

Çingiz Qacarın yazdığına görə, Nizami poeziyası Azərbaycan və müəyyən dərəcədə Şərqi musiqi həyatını öyrənməyə imkan verir (4, s. 24). Əsgər Əhməd öz növbəsində orta əsrlərdə yayılan muğam, mərasim mahnılarının və musiqi alətlərinin müəyyən edilməsində Nizami irsinin rolunu xüsusi olaraq vurğulayır (5, s. 7).

İndiyə qədər nəşr edilmiş çoxsaylı araşdırmalardan belə aydın olur ki, Nizaminin yaşadığı dövrün musiqi sənətinin müxtəlif janrlarını, cəmiyyətin həyatındakı rolunu geniş ölçüdə şairin öz misraları əsasında öyrənmək mümkündür. Tam əminliklə deyə bilərik ki, Onun əsərlərində muğam, nəğmə, səs çalları və çalğı alətlərinin adları sadəcə qafiyə xətrinə işlədilməmişdir, əksinə bu elementlər süjetin epizodlarının önəmli tərkib hissəsi kimi çıxış etməkdədir.

Mövzuya müraciət etmiş tədqiqatçıların, demək olar ki, hamısının diqqət yetirmədən yan keçmədiyi məqamlardan biri də bərbətlə bağlıdır. Bilindi ki, mizrabla çalınan simli musiqi aləti olub, ud tipli alətlər sırasına aid edilən bərbətin gövdəsi böyük, qolu isə uzun olub, adı, təbii ki, maraqla qarşılır. “Qeyd edək ki, Bərbət orta əsrlərdə yaşayan ünlü bir müğənni, musiqiçi olub və bu aləti çox gözəl ifa etdiyi üçün ona ifaçının adını veriblər”. Bərbətin Azərbaycanda İslamın yayılmasından sonra gəldiyini də qeyd edirlər. Nizami bu iki alətin birgə səslənməsini belə təsvir edib:

Məclisdə işarət başlayan zaman
Çaldılar çəng ilə bərbəti haman.
Bərbətlə çəng səsi axıb müxtəsər
Tük ilə rəng kimi birləşmişdilər.

Nizamidən gətirilən sitatdan görüldüyü kimi, şair bərbətlə çəngin adını birlikdə yad edir. E.Nurinin yazdığına görə, çağdaş arfa musiqi alətinin ibtidaisi sayılan çəngin yaranma tarixi çox

qədimlərə gedib çıxır. Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” və digər poemalarında, eləcə də klassik şairlərimizin bir neçəsi öz əsərlərində çəngdən bəhs ediblər. Nizami ondan belə bəhs edir:

Sazın ipək telli xoş avaz almış,
Çəngin qulağına halqalar salmış
Zil pər dədən qalxan nəğmələr gözəl
Çəngin ətəyin də nazlanır qəzəl (6).

Bu şeir parçasının birinci misrasında “saz” termini ilə də üzləşirik. Eyni musiqi alətlərinin adına Nizaminin müasiri olmuş Xaqanidə də rast gəlinməkdədir. Belə ki, onun zəngin irsində rübab, rud, bərbət, çəng, saz, setar, kamança (simli alətlər), kərənay, ney, surnay, musigar, mizmar, ərğan (nəfəs alətləri), kus, dəf, davul (zərb alətləri), çərəs və kasənin (özüsəslənənlər) adları çəkilir (7, s. 14). Konkret olaraq çəng, bərbət və saza gəlinəcə, bunlara aşağıdakı misraları nümunə çəkə bilərik:

Çəngin başı çılpaq qalıb çiyinə atlas şal salıb,
Palaz fitə belə çalıb, dizləri pünhan gör!
Bərbət düşüb cansız qalar, bir ölçüdə dörd rükn var,
Bir boydadır səkkiz damar, Zöhrəylə Mizan onda gör
(8, s. 131).

Sazda nəva çalsan mənə, bir, ya iki pərdə götür,
Üç pərdə alsan, bil, məni şəksiz, qaçırdar bu nəva!
(8, s. 266).

Nizami çəngin qövsvari formasını, rübabın qolun aşağı tərəfindəki çıxıntılarını, bərbətin kəlləsinin əyriliyini, rudun pərdələrini, çəng və bərbətin ipək tellərini, cərəsin dilçəyini, dütarın iki ipək telini, sazın növü olan cürəni xüsusi qeyd edir (7, s. 15):

Nəğmə iki düzlə düz gəlməz,
Bərbət əyridirsə, mizrab düz olmalıdır (9, s. 211).
Mügənni, könül oxşayan cürəni götür,
Bizim halımıza uyğun yeni bir hava çal (10, s. 610).

Nizaminin poemalarını dərinləndirən S.Abdullayevanın gəldiyi nəticəyə görə, şairin dövründə simli-mizrablı ərgə-nun, güclü və zərif səsə malik nəfəs aləti ney mövcud olmuşdur.

“Şairin irsindən çalğı alətlərinin hazırlandığı materiallar, onların səsləndirilmə üsulları haqqında çox qiymətli məlumatlar əldə etmək olar. Belə ki, ney qamışdan, sadə rudun gövdəsi boranıdan, kus bürüncdən, xəlخال qızıldan hazırlanardı, təbil, dühulun və davulun membranı üçün canavar dərisi istifadə olunurdu” (7, s. 16).

Alim fikrini əsaslandırmaq üçün aşağıdakı misraları misal çəkməkdədir:

Qurd dərisi çəkilmiş nağaraların (dühulların) gurultusu

Cahanın beynini cuşa gətirdi (10, 86).

Nağaraların (kusların) bürünc qəl`əsindən çıxan gurultudan

Yenilməz qalalar sanki titrədi (10, s. 92).

Şair savaşı meydanlarını təsvir edərkən, eləcə də dinc vaxtlarda çalınan alətlər barədə geniş məlumat verir və bu sırada kərənay, ney, gavgum, şeypur, mizmar, surnay, musigar, buğ, kus, təbil, dühul, təbirə, sinc, cərəs, zəng, kasə, kaman, dəray kimi musiqi alətlərini yad edir:

Təbil (təbirə) gurultusu zəng (dəray) səsinə qatışdı,

Boruları qiyamət suru kimi çaldılar.

Dağ yaran təbil (kus) fəryad etdikcə,

Simurğ Qaf dağında qanad salırdı.

Uzun şeypurların, öküzquyruq boruların (gavgumun) fəryadından

Bürünc təbillərdən inilti qalxdı (10, s. 333-334).

Barbəd və Nəkisa kimi müğənni və musiqiçilərin ustalığını xüsusi olaraq vəsf edən Nizami bildirir ki, Xosrov Pərvizin (628-ci ildə vəfat edib) yanında qulluq edən Barbəd – bərbət, ud və rudda, Nəkisa isə çəng, ərgənün və rudda çox mükəmməl çalırdı.

Şair setay, tənbur (simli-mizrablı), kamança (simli-kamanlı), dəf, nağara və dairənin (membranlı) xarici görünüşlərini, səslənmələrini də böyük məharətlə təsvir edir (7, s. 17).

Çərəs musiqi alətindən söz açan A.Nəcəfzadə yazır ki, “N.Gəncəvinin, Q.B.Sivasinin, İ.Nəsiminin (1369-1417), Ş.İ.Xətayinin, M.Füzulinin (1494-1556), Aşıq Valehin (Kərbəlayi Səfi

Məhəmməd oğlu, təxminən 1729-1822) və başqa klassik şairlərimizin əsərlərində cərəsin adına rast gəlirik” (10, s. 125).

Alim fikrinə aydınlıq gətirmək üçün Nizamidən aşağıdakı misraları nümunə gətirir:

Ətrafa səs saldı zəng, boru, cərəs,
Qan coşur kərənay aldıqca nəfəs.
Fəryada gəldikcə şeypur ilə kus,
Açılır qırmızı güldən səndərus (12, s. 334).

T.Bünyadov “Əsrlərdən gələn səslər” əsərində Nizaminin cərəslə bağlı misralarına toxunaraq yazır ki, kiçik zəngi xatırladan cərəsin könül oxşayan səsi ilk dəfə Orta əsrlərdə eşidilmişdir. “Bu musiqi alətinin özünəməxsus cəlbedici səsinə Nizami gecə quşunun avazı ilə müqayisə etmişdir. Lakin uzun müddət eşidilən cərəsin cingiltili səsi tədricən azalmış və təxminən keçən əsrin əvvəllərində öz dövrünü başa vurmuşdur” (13, s. 253).

Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” də mövzumuz baxımından xüsusi diqqət çəkir. Burada da “Xəmsə”nin digər poemalarında olduğu kimi bir çox maraqlı məlumatlar bulunmaqdadır. Məsələn, aşağıdakı misralarda zil və bəm səslərdən söhbət açıldığını görürük:

Könlü darıxan Davud zilə qaldırdı bəmi,
Amma səsi çatmadı, dağılmadı dərd-qəmi (15).

Aşağıdakı misralarda isə, bəstəkarlıqdan və mahnı (şərqi) bəstələməkdən söhbət gedir, zəng (çərəs) musiqi aləti yad edilir:

Mən ki, təzə bir gülə şərqi bəstələyirəm,
Mən ki, sənənin bağında bülbüləm, bilir aləm.
Dedim: sənənin kəndində bir zəng (çərəs) çalsın əllərim,
Sənənin eşq ocağına mən də bir nəfəs verim.

Poemada qavaldan (dəf) söz açılmaqdadır:

Ayın ağ rəndi üstə qızıl güllər tulladı,
Zöhrə öz qavalından gümüş pullar tulladı.

Ən maraqlı misralar içində sazçalanlardan bəhs edilən, “rəng”, “pərdə”, “rəqs”, “rəqqas” və “avaz” kimi terminlər yer alan bu misraları göstərmək olar:

Sazçalanlar pərdədə rəng arar, ahəng arar,

Keçir vəfa bəhsinə pərdə dalındakılar.
...Aşiqin yaxasında məşuqənin əlləri,
Rəqs edənlər məclisə saçır dürrü, gövhəri.
Bu pərdənin dalında ən qəribə oyunlar,
Bu pərdə mahir rəqib, göz aldadan sehrkar.
Çınlayır dünya sazı... rəqqası yoxdur, heyhat,
Dəniz cəvahir dolu... qəvvası yoxdur, heyhat.
Xütbə Firudin şahın ünvanına oxunur,
Kimdi məhəl qoyan ki, davul (döhül) salır vurhavur?
...Şeirinin xoş səsini (avaz) çox da qaldırma, oğlan,
Nizamitək şəhərə qapanıb qalmayasan.

Bənzər halla “Xosrov və Şirin” poemasında da üzləşmək mümkünür. Fikrimizə sübut kimi aşağıdakı misraları göstərə bilirik:

Hümmət eylə, burda ələ al sazı,
Ucalt bu pərdədə şirin avazı.
On telli sazını (rud) çalardı Barbəd
Şahrüddə aramgah – xoş istirahət.
Ərgənün çaldırıb qulaq asdılar,
Ərgəvan mey içib oldular xumar.
Qırdılar Çənginin dırnaqlarını,
Qopardılar çəngin tel qatarını.
Çalğıcıyı sazdan ayırdılarsa,
Sən səbr eyləyərək batmadın yasa.
Sənə Barbəd adlı çalan verərlər,
Dönər məclisində şərbətə zəhər.
Bu yer olduğu üçün yadlardan uzaq,
Rəqsə başladılar sərxoşlanaraq.
Biri salam verir təzə, tər gülə,
Nəğmə oxuyurdu biri bülbülə.
Başlandı saz, qəzəl, hicran nəğməsi,
Yüksəldi saqinin “Nuş olsun!” səsi (7, s. 23-24).

Nizami yaradıcılığında bu kimi element və məqamların sayı o qədər çoxdur ki, onların hamısını kiçik bir məqalə çərçivəsində gözdən keçirmək mümkün deyildir. Təsadüfi deyil ki, mu-

siqişunas alimlərin mövzuya çox sayda kitab və məqalə həsr etməsinə rəğmən, deməyə və təhlil etməyə hələ çox söz və fikir var. Bu da təbiidir, çünki Nizami heç vaxt bitib tükənməyəcək sonsuz bir ümmandır. Elə bir tükənməz mənbədir ki, neçə illər keçsə belə, tədqiqatçıların onun irsində indiyə qədər deyilməmiş fikirləri aşkar edərək nizamişünaslığa və eləcə də musiqişünaslığa yeni əsərlər töhfə verəcəkləri şəksizdir.

QAYNAQLAR

1. İslam Sadıq. Türk folklorunda və Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” dastanında qoruyucu tanrı obrazı // Nizami Gəncəvi və folklor, Bakı, “Nurlan”, 2013, s. 82-94
2. Nübar Həkimova. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” və “İskəndərnamə” əsərlərində tibbi amillər // Nizami Gəncəvi və folklor, Bakı, “Nurlan”, 2013, s. 188-191
3. Abdullayeva S.A. Nizamidə musiqi, musiqidə Nizami. Bakı: Nurlar, 2018, 360 s.
4. Qacar Ç. Azərbaycan qədim və orta əsrlərdə. Görkəmli şəxsiyyətlər. Bakı, Oka Ofset, 2012
5. Əhməd Ə. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 2012
6. Nuri E. Səsin əbədi sükutu // <https://aydinyol.aztc.gov.az/newsview/631/Sesin-ebedi-sukutu>
7. Abdullayeva S.A. Azərbaycan xalq çalğı alətləri (musiqişünaslıq – orqanoloji tədqiqat). Bakı, Adiloğlu, 2002, 453 s.
8. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987
9. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: Elm, 1981
10. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə . Bakı: Elm, 1983
11. Nəcəfzadə A. Azərbaycan idiofonlu çalğı alətləri (orqanoloji-tarixi tədqiqat). Bakı, 2010
12. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə (Şərəfnamə, tərcümə: Abdulla Şaiq). Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 432 s.
13. Bünyadov T.Ə. Əsrlərdən gələn səslər. Bakı, Azərnəşr, 1993, 264 s.
14. Kərimov L. Klassik musiqi tariximizin iftixarı. Bakı, 1964